

Homo homini lupus?

Onbaatzuchtig gedrag bij dieren en mensen

In *Een tijd voor empathie* laat primatoloog Frans de Waal zien dat empathie een heel oude eigenschap is - van dieren en van mensen. Het idee dat onze 'ware aard' egoïstisch is en puur gericht op het behalen van persoonlijk voordeel ten koste van anderen, klopt dus niet: sociaal, onbaatzuchtig gedrag blijkt in evolutionair opzicht minstens net zo belangrijk als het 'recht van de sterkste'. De Waal zou graag zien dat de politiek en het bedrijfsleven meer naar dit inzicht zouden handelen. Maar klopt zijn onderliggende analyse van de hedendaagse maatschappij wel? En zal meer empathie automatisch tot een betere samenleving leiden?

De mens is zo slecht nog niet

door Ad Vingerhoets

Een tijd voor empathie is inmiddels al weer het achtste boek van onze in de Verenigde Staten werkzame landgenoot Frans de Waal. Zijn achtergrond is gedragsbiologie en zijn staat van dienst is ronduit indrukwekkend; hij staat zelfs in de top-100 van 's werelds meest invloedrijke mensen. Het feit dat hij een veelgevraagd spreker is - niet alleen door vakgenoten, maar ook door economen, politici en topmanagers - lijkt erop te wijzen dat zijn werk ook in deze kringen aandacht krijgt en mogelijk ook van invloed is op hun gedrag.

'DE WAAL NEEMT STELLING TEGEN DE OPVATTING DAT DE MENS VAN NATURE SLECHT IS EN DAT AL ONS SOCIALE GEDRAG HET RESULTAAT IS VAN EEN FLINTERDUN LAAGJE BESCHAVING.'

Wat heeft hij te melden wat zo belangrijk is? In bredere zin is zijn boodschap heel helder. Hij houdt de mensheid een spiegel voor over haar ware aard. Hij neemt stelling tegen de opvatting dat de mens van nature slecht is en dat al ons sociale gedrag het resultaat is van een flinterdun laagje beschaving. Hij onderbouwt zijn stelling dat wij van nature goed zijn (hoewel met bepaalde slechte kanten) door te wijzen op gedrag dat (ook) wordt vertoond door dieren. Met regelmaat komt hij op de proppen met voorbeelden van gedrag van olifanten, eksters of dolfijnen, maar toch vooral van allerlei soorten apen.

In dit boek, dat net als eerder werk een interessante mix bevat van simpele en ingewikkelde experimenten en observaties, maar ook veel anekdotes, staat allereerst ons empathisch vermogen centraal. Daarmee wordt bedoeld ons vermogen om ons in te leven in de positieve en negatieve gevoelens van anderen. Dat vereist allereerst een vermogen om emoties van anderen waar te nemen en vervolgens, door van perspectief te veranderen, te beseffen dat je eigen gevoelens veroorzaakt worden door het waarnemen (in het bijzonder het zien) van emoties van anderen. Een volgende stap is dan medegevoel en actie ondernemen om, in geval van pijn of verdriet, het leed te verlichten. Een tweede belangrijk thema in het boek is ons aangeboren gevoel voor eerlijkheid en rechtvaardigheid.

Een basisvoorwaarde voor empathie is dat een dier zelfbewustzijn heeft. Het moet onderscheid kunnen maken tussen zichzelf en een soortgenoot. Hoe toets je dat bij dieren? Op dezelfde manier waarop dat ook bij peuters gebeurt: met de zogeheten *rougetest* of *spiegeltest*. Die behelst dat er ergens op het gezicht, op een voor het dier niet zichtbare plaats, een merkteken wordt gezet, en dat het dier vervolgens voor een spiegel wordt gezet. Als het dier zeer sterk aandacht schenkt aan de gemarkeerde plek en er zelfs naar grijpt of het merkteken probeert weg te poetsen, dan is er het besef dat het spiegelbeeld het dier zelf voorstelt. Mensapen hebben dit besef, dolfijnen en olifanten ook. Kinderen krijgen dit door op de leeftijd van ongeveer 1,5 tot 2 jaar.

'DE WAAL ONTHOUDT ZICH NIET VAN HET MAKEN VAN VERGELIJKINGEN MET ONS EIGEN MENSELIJK GEDRAG, EN OP DE EEN OF ANDERE MANIER BLIJKT DAT TE WERKEN: WE GAAN ER ONSZELF BETER DOOR BEGRIJPEN.'

Op het punt van empathie en medegevoel bestaat indrukwekkend onderzoek dat aantoont dat dieren liever honger lijden dan iets te doen waarvoor ze zelf met eten beloond worden, maar wat bij een ander dier tot pijn leidt. Op het punt van rechtvaardigheid haalt De Waal het onderzoek aan waarbij twee chimpansees voor een bepaalde taak aanvankelijk gelijk beloond worden (met een stukje komkommer), maar vervolgens ongelijk: het ene dier krijgt iets lekkerders (druiven). Hoe reageert de komkommeraan nu? Voor ons heel invoelbaar - met boosheid en verontwaardiging: hij smijt zijn komkommer weg - die hoeft hij nu niet meer. De Waal onthoudt zich niet van het maken van vergelijkingen met ons eigen menselijk gedrag, en op de een of andere manier blijkt dat te werken: we gaan er onszelf beter door begrijpen.

De Waal weet natuurlijk ook wel, beter dan wie dan ook, dat het niet allemaal zo mooi is en dat mensen - al dan niet als gevolg van bepaalde stoornissen - de meest verschrikkelijke daden verrichten. In het afsluitende hoofdstuk, bijvoorbeeld, benadrukt hij dat een empathisch vermogen ook zijn schaduwkant

heeft. Het maakt het namelijk ook mogelijk om iemand juist op zijn of haar meest gevoelige plek te raken. Maar in zijn algemeenheid blijft hij redelijk optimistisch over onze aard. Zo verwijst hij naar een boek van de Amerikaanse luitenant-kolonel Dave Grossman, die aantoonde dat in oorlogen het overgrote deel van de betrokken militairen niemand om het leven brengt; iemand doden is dus ook in een oorlogssituatie uitzonderlijk. Hij noemt daarbij kort enige gegevens uit de Tweede Wereldoorlog en de Vietnamoorlog. Het zijn bevindingen die wellicht contra-intuïtief zijn voor wie het dagelijks geweld in de (nieuws)media tot zich neemt.

Her en der valt overigens best een kritische kanttekening te plaatsen. Recent onderzoek toont aan dat men de in dit boek beschreven resultaten met een veelgebruikt 'spel' (het *ultimatum game*) moet nuanceren, omdat kleine wijzigingen in de onderzoeksprocedure resultaten opleveren die tot andere conclusies kunnen leiden (zie hiervoor bijvoorbeeld Levitt en Dubner, 2010). Verder zijn er nog wel meer onderwerpen te bedenken die ik graag besproken had willen zien (bijvoorbeeld: waarom is het toch zo moeilijk om orgaandonoren te vinden? En hoe zit het met het zogenoemde *bystander effect*, het verschijnsel dat in een groep niemand echt ingrijpt als iemand in nood is?).

Dat neemt niet weg dat dit boek, net als zijn voorgangers, weer uitermate onderhoudend en leerzaam is voor wie geïnteresseerd is in de evolutionaire achtergronden van ons gedrag, in het bijzonder ons vermogen tot empathie en medelijden en ons gevoel voor rechtvaardigheid. De Waal is heel duidelijk over het nut van dit alles: dankzij deze vermogens zijn we bereid tot samenwerking en hebben we het als mensensoort zo ver gebracht. Het feit dat wij de wereld domineren, is niet louter een gevolg van onze superieure intellectuele vermogens. Juist dit soort aspecten hebben daar ook een enorme, niet te onderschatten bijdrage aan geleverd.

Een tijd voor sociologie

door Willem Trommel

'Als alles alleen maar om de uitbuiting van anderen draaide, had de natuur natuurlijk nooit aan empathie moeten beginnen.' Aan het woord is hier de inmiddels wereldberoemde primatoloog Frans de Waal, in een voor hem typerende stijl: mild ironisch, maar met een vlijmscherpe boodschap. Met al zijn kennis van het dierenrijk – de apen in het bijzonder – kan hij maar niet begrijpen dat het er in de menselijke samenleving zo hardvochtig aan toegaat. Zijn laatste boek *Een tijd voor empathie* rekent af met het socio-biologische fabeltje dat alles in de natuur om zelfzuchtige wedijver zou draaien. Niks *survival of the fittest*, zo laat De Waal aan de hand van overvloedig experimenteel bewijsmateriaal zien. Diep geworteld in het evolutionaire proces nestelt evengoed een verlangen naar sociabiliteit: we voelen ons prettig als anderen zich ook prettig voelen. De auteur laat heel fraai de evolutionaire gelaagdheid van deze habitus zien. Wat begint als emotionele aanstekelijkheid – we huilen als we anderen zien huilen – ontwikkelt zich eerst tot een vermogen om te troosten en vervolgens tot de meer cognitieve vaardigheid om ons te verplaatsen in het perspectief van anderen.

'NIKS SURVIVAL OF THE FITTEST, ZO LAAT DE WAAL AAN DE HAND VAN OVERVLOEDIG EXPERIMENTEEL BEWIJSMATERIAAL ZIEN.'

Nu is het één ding om aan te tonen dat apen in staat zijn tot 'perspectiefname' – en zelfs rudimentaire vormen van sociale rechtvaardigheid praktiseren –, het is heel wat anders om hieruit lessen te trekken voor de mensenmaatschappij. Toch is het deze ambitie die voortdurend van de pagina's spat. De Waal houdt ons voor dat de moderne wereld het spoor bijster is, omdat we geleidelijk zijn gaan geloven dat empathie niet veel meer is dan een dun laagje beschaving dat bij het minste of geringste al begint af te bladderen. Ons begrip van de natuur is fundamenteel verkeerd. We menen dat 'eigenbelang' de drijvende kracht van het leven is en hebben onze sociale en economische instituties op deze misvatting geënt. Met dit betoog betreedt De Waal het domein van de maatschappijwetenschappen. Hij doet dit met meer terughoudendheid en nuance dan we inmiddels van sommige andere levenswetenschappers gewend zijn. Bij De Waal geen allesoverheersende rol voor de biologie, integendeel, de auteur roept juist de vraag op hoe het kan dat menselijke samenlevingen langzamerhand van de principes van de natuur verwijderd raken. Een prikkelende vraag, maar op de behandeling ervan valt wel het nodige af te dingen.

Zo is zijn analyse van de moderne samenleving wel erg schematisch. De wereld van vandaag zou zuchten onder het juk van een hyperkapitalistische moraal, die ons inmiddels op de rand van de afgrond heeft gebracht. In vele toonaarden hekelt de primatoloog daarbij het armzalige mensbeeld van de *homo economicus*, alsof de mens niet meer zou zijn dan een door eigenbelang bevangen en voortgestuwd wezen. Terecht stelt De Waal dat zelfs de intellectuele grondleggers van het liberale marktdenken, Adam Smith voorop, al wisten dat vrije markten het niet kunnen stellen zonder een flinke dosis empathie: oog en begrip voor de behoeften van anderen is cruciaal. Maar, zo vervolgt hij dan: politiek en economische wetenschap zijn dit inzicht geheel uit het oog verloren, met de huidige gebakken peren als treurig resultaat.

'TOENEMENDE AFHANKELIJKHEID VAN "VREEMDEN" DWINGT ONS DE EIGEN DRIFTHUISHOUDING TE BETEUGELN EN ONS IN ANDEREN TE VERDIEPEN.'

Deze analyse –‘we denken verkeerd’ – is mager en gaat geheel voorbij aan de sociologische traditie. Het boek van Marx blijft gesloten, maar evenmin wordt stilgestaan bij bijvoorbeeld het baanbrekende werk van Norbert Elias, die met zijn evolutionaire perspectief op de ontwikkeling van de menselijke beschaving een boeiende sparringpartner had kunnen zijn. Elias zou opmerken dat niet zozeer het toenemend atomisme en egoïsme kenmerkend zijn voor de sociale evolutie, maar juist het ‘uitdijen van de menselijke afhankelijkheidsketens’. We zijn op mondiale schaal met elkaar verknoopt geraakt. Dat creëert immense risico’s, zie de kredietcrises, maar tegelijkertijd ook een voedingsbodem voor wereldomspannende empathie. Toenemende afhankelijkheid van ‘vreemden’ dwingt ons de eigen drifthuishouding te beteugelen en ons in anderen te verdiepen. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom het gebruik van geweld, over de zeer lange termijn bezien, een dalende trend vertoont, zoals onlangs nog aangetoond door Steven Pinker (2011). Dit verklaart ook waarom we ons tegenwoordig druk maken over de werkomstandigheden in Chinese fabrieken. Hoe sympathiek De Waals geluid tegen de hebzucht van het casinokapitalisme ook mag klinken, de onderliggende analyse is te makkelijk.

‘DE WAAL ZIET IN DE NATUUR GEEN DETERMINEREND MECHANISME MAAR EERDER EEN MORELE RICHTINGWIJZER, DIE ONS KAN HELPEN EEN BETERE SAMENLEVING TE BOUWEN.’

Maar ik zou zijn werk tekortdoen als ik het bij die conclusie liet. In de kern beoefent De Waal een genre dat in het tegenwoordige wetenschapsbedrijf nauwelijks nog op animo mag rekenen: het formuleren van stevig onderbouwde maatschappijkritiek. Interessant daarbij is dat De Waal het fundament van zijn kritiek ontleent aan een intrigerend normatief criterium, namelijk de werking van de natuur. Impliciet geeft hij hiermee aan dat sociale en natuurlijke evolutie twee verschillende fenomenen zijn. In het licht van het oprukkende biologische reductionisme van neurowetenschappers als Dick Swaab is dat op zichzelf al een verdienste. De Waal ziet in de natuur geen determinerend mechanisme maar eerder een morele richtingwijzer, die ons kan helpen een betere samenleving te bouwen. Dit vereist dan echter wel een diepgaand begrip van hoe de evolutie van samenlevingen werkt en juist op dit punt toont de primatoloog zich vooralsnog een beginneling. Niettemin: onbedoeld breekt *Een tijd voor empathie* een lans voor een sociologische onderzoeksagenda, in een tijd waarin economen en neurowetenschappers vol in de schijnwerpers staan maar over de povere staat van de wereld bitter weinig weten te melden. Dat we de mogelijkheid van empathie zijn vergeten, is sociologisch gezien een wat naïeve boodschap, maar zet wel aan tot broodnodig onderzoek naar de samenhangen tussen crisis, zelfzucht en de uitdijende betrokkenheid van mensen op elkaar.

De keerzijde van empathie en identificatie

door Frank Hindriks en Peter Timmerman

Frans de Waal rekent in zijn boek *Een tijd voor empathie* af met het idee dat de mens van nature zelfzuchtig is. Sinds het sociaal-darwinisme van Herbert Spencer wordt dit idee gebruikt om zelfzuchtig handelen te legitimeren. De Waal brengt het in verband met het geringe verantwoordelijkheidsgevoel in het bedrijfsleven en met het gebrek aan medeleven dat veel christelijke republikeinen in de VS hebben voor zwakkeren in de samenleving. De redenering achter het sociaal-darwinisme deugt niet: zelfs als zelfzucht natuurlijk is, hoeft zij nog niet juist te zijn. De Waals bijdrage is dat hij ook het startpunt van de redenering ontmaskert. Wij zijn geen zelfzuchtige maar empathische dieren die van nature geneigd zijn anderen te helpen. De Waal gaat nog verder en stelt dat dit inzicht tot een betere samenleving kan leiden.

‘VAAK GAAT GROEPSIDENTIFICATIE GEPAARD MET NEGATIEVE GEVOELEN TEN OPZICHTE VAN MENSEN DIE ER NIET BIJHOREN.’

De Waal baseert zijn beweringen voor een belangrijk deel op onderzoek naar de sociale capaciteiten van zoogdieren anders dan de mens. Die blijken socialer te zijn dan we dachten. Zo is er bewijs dat muizen en ratten die zien dat soortgenoten pijn lijden, ‘besmet’ kunnen worden zodat ze zelf ook pijn ervaren. Bij olifanten en apen is er zelfs sprake van empathie. De Waal vertelt dat apen slachtoffers van agressie soms troosten, wat betekent dat ze begrip kunnen hebben voor de situatie van andere apen. Dit soort gedrag laat verder zien dat de troosters om het welzijn van anderen geven, en daarmee dat ze sympathie kunnen hebben. De Waal merkt terecht op dat het feit dat dergelijk gedrag evolutionair gezien in het eigenbelang is van individuen, geen afbreuk doet aan het altruïstische karakter ervan: gedrag hoeft niet gemotiveerd te worden door waar het voor dient.

Empathie en sympathie vormen de basis van hulpvaardigheid. De Waal bestudeert ook capaciteiten die meer te maken hebben met rechtvaardigheid. Hoe kom je bijvoorbeeld tot een eerlijke verdeling van de vruchten van onderlinge samenwerking? De Waal beweert dat dieren samenwerken en soms iets terugdoen als een ander ze helpt. Hij beweert zelfs dat sommige dieren een rechtvaardigheidsgevoel hebben. In een van zijn experimenten worden kapucijnaapjes namelijk kwaad wanneer ze oneerlijk worden behandeld: het hiervoor al genoemde experiment met de stukjes komkommer en de druiven.

Volgens De Waal lijken dieren dan ook meer op mensen dan we denken. Wat betreft empathie en sympathie is zijn argumentatie overtuigend. Maar De Waal overdrijft als het gaat om samenwerken. Dieren opereren soms in groepen maar er is weinig reden aan te nemen dat ze samen een plan uitvoeren, zoals mensen dat doen. Daarnaast kan men vraagtekens plaatsen bij het vermeende

rechtvaardigheidsgevoel van de kapucijnaapjes. De psycholoog Michael Tomasello (2009) stelt dat de apen simpelweg gefrustreerd zijn omdat ze niet krijgen wat ze verwachtten.

Ook al heeft De Waal het vooral over dieren, het gaat hem in dit boek uiteindelijk om mens en samenleving. Dat empathie bij andere primaten is terug te vinden laat zien dat die capaciteit 'evolutionair oud' is. De Waal concludeert dat empathie een robuuste eigenschap is 'die zich bij vrijwel ieder mens zal ontwikkelen, zodat de samenleving erop kan rekenen' (p. 232). Hij stelt ook dat we empathie kunnen cultiveren en verder ontwikkelen.

De Waal zegt helaas weinig over hoe dit zou moeten gebeuren. En op dit punt biedt de natuur nou niet bepaald reden tot optimisme. Zoals De Waal zelf benadrukt, vereist empathie identificatie. We moeten ons herkennen in anderen alvorens we empathie en mogelijkere sympathie ervaren. De kans dat we empathie voelen jegens anderen neemt af wanneer we ze niet kennen of wanneer ze bij een andere groep horen. Deze beperking verklaart niet alleen onze beperkte zorg voor mensen ver weg, maar ook onze intolerantie en de bijbehorende groepsconflicten dichtbij.

'DIEREN OPEREREN SOMS IN GROEPEN MAAR ER IS WEINIG REDEN AAN TE NEMEN DAT ZE SAMEN EEN PLAN UITVOEREN, ZOALS MENSEN DAT DOEN.'

De biologie brengt ons dus een heel eind, maar niet ver genoeg. De Waal zegt dan ook: 'Maar als ik een ding zou kunnen veranderen, zou ik de reikwijdte van het medeleven vergroten' (p. 225). Morele idealen zouden hier een belangrijke rol kunnen spelen. Het ideaal van morele gelijkheid heeft ons denken over het bereik van empathie veranderd: ondanks alle onderlinge verschillen is iedereen identiek in menselijke waardigheid. De centrale rol die De Waal toeschrijft aan identificatie geeft echter reden om pessimistisch te zijn over de praktijk van het gelijkheidsideaal.

Wij/zij-denken zit diep in ons verankerd. Zo ongeveer elke manier waarop je mensen in een groep kunt indelen, leidt ertoe dat ze zich meer gaan identificeren met andere groepsleden. Dit gaat echter vaak ten koste van anderen: we hebben de neiging leden van de eigen groep ten onrechte te bevoorjelen. Ook gaat groepsidentificatie vaak gepaard met negatieve gevoelens ten opzichte van mensen die er niet bijhoren. Dit blijkt moeilijk te onderdrukken: sociaal psychologen hebben laten zien dat mensen die er egalitaire ideeën op nahouden, onbewust toch discrimineren. De Waal bespreekt deze keerzijde van identificatie niet.

Empathie is misschien robuust, maar komt met een ingebouwde beperking die zelf ook robuust is. Door verschillen tussen groepen te benadrukken kan het bereik van empathie snel krimpen. Zonder empathie zou onze samenleving er heel anders uitzien. Maar er is weinig reden te denken dat empathie een stevige basis kan bieden voor een samenleving die beter is dan degene waarin we nu leven.

Noot van de redactie: Frans de Waal was helaas niet in de gelegenheid om op bovenstaande besprekingen van zijn boek te reageren.

Ad Vingerhoets is hoogleraar emoties en welbevinden aan Tilburg University.

Willem Trommel is hoogleraar beleids- en bestuurswetenschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Frank Hindriks en Peter Timmerman zijn als filosofen verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur:

S.D. Levitt en S.J. Dubner. *Super Freakonomics*. Penguin Books. Londen 2010. (Nederlandse vertaling: *Superfreakonomics*. De Bezige Bij. Amsterdam 2011.)

Steven Pinker. *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*. Viking. New York 2011.

Michael Tomasello. *Why We Cooperate*. MIT Press. Cambridge, MT 2009.